

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Деякі аспекти діяльності
Чернігово-Сіверської друкарні
у другій половині XVII ст.
за епістоляріями та історіографією**

Пошвавлення інтересу до локальних соціокультурних середовищ у сучасних істориків і запровадження новітніх методологічних та методичних підходів дозволяє ґрунтовніше досліджувати різні аспекти багатшарових культурних осередків, які протягом XVI–XVII ст. були характерною ознакою української культури. Вивчення діяльності культурних центрів у Острозі, Львові, Києві, згодом – у Чернігові та Новгороді-Сіверському вимагає, поряд із застосуванням компаративних підходів, уточнення або й перегляду цілої низки сформованих у попередні часи поглядів щодо шляхів розвитку української культури, особливо у другій половині XVII ст., коли локальні культурні центри стають у певному сенсі єдиним механізмом, що дозволяв зберігати поступ у питаннях культури як в часи Руїни, так і після неї.

У контексті дослідження культурних аспектів локальної історії важливою проблемою є трансформації, які відбулись на Чернігово-Сіверщині в середині XVII ст. На зміну політико-адміністративним і соціальним інститутам, що запроваджувалися на цій території в річпосполитський період, протягом 1618–1648 рр. приходять нові соціально-політичні реалії. Як зазначає П. Кулаковський, після “зайняття у середині 1648 р. повсталими козаками території Чернігово-Сіверщини фактично завершилася польська доба в історії цього регіону” [10, с.393]. Козацький полковий устрій витіснив повітовий. Було фактично ліквідоване шляхетське землеволодіння, а разом з ним і творена протягом 1620–1640 рр. ленна система. Подібна доля чекала й місцеві осередки католицької та унійної церков [10, с.393]. Змінюється також характер відносин по лінії “центр” – “провінція”. Проте, на Чернігово-Сіверщині у другій половині XVII ст. відбувається не лише зміна відносин між центром та периферією, а трансформується саме позиціонування

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

регіону від далекої країни в межах Речі Посполитої, до одного з провідних регіонів української козацької держави. При цьому порубіжний характер регіону не змінюється – регіон залишається об'єктом впливу та взаємодії трьох чинників – поступово занепадаючого польського та зростаючого російського впливів на фоні особливостей місцевого соціуму, який досить неоднозначно ставився як до польських, так і до російських впливів.

Важливою проблемою в контексті дослідження культурних процесів на Чернігово-Сіверщині в другій половині XVII ст. є діяльність культурного осередку, який виник завдяки чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, що очолив Чернігівську єпархію в 1657 р. Він був свідком та безпосереднім учасником більшості значущих подій другої половини XVII ст. – брав участь в обранні гетьманів та митрополитів, спілкувався з російськими царями та патріархами, обстоюючи українські права та вольності, плідно працював як церковний адміністратор, відбудовуючи господарство Чернігівської єпархії, яке перебувало після Визвольної війни в занепаді, брав участь у літературній полеміці з католиками та уніатами, виступав як поет та меценат. Він доклав чимало зусиль для того, щоб залучити до співробітництва цілу когорту видатних українських літераторів, архітекторів, граверів, музикантів, діяльність яких відображена в чудових зразках українського барокко. До кола чернігівських інтелектуалів в різний час входили Іоанікій Галятовський, Дмитро Туптало, Іван Величковський, Стефан Яворський, Іван Орновський, Олександр Бучинський – Яскольд, Лаврентій Крщонович, Антоній Стаховський, Феодосій Углицький, Афанасій Заруцький, Іван Максимович. Про декого з них майже нічого невідомо, інші ж залишили багату епістолярну, літературно-публіцистичну та поетичну спадщину. В Чернігові та Новгороді-Сіверському працювали відомий архітектор Йоган Баптист, видатні гравери свого часу Інокентій Щирський, Олександр і Леонтій Тарасевичи, Іван Стрельбицький, Никодим Зубрицький, Інокентій Піддубний, Макарій Синицький [15, с.83-99; 16, с.149-150; 4, с.248-249]. Майстерністю славилася і капела Л. Барановича, яку очолював Симеон Пекалицький [13, с.28-34].

Важливе значення для розвитку культури на Чернігово-Сіверщині у другій половині XVII ст. мало запровадження в регіоні друкарства. Спроби започаткувати друкарню здійснювались тут і за польської доби. Так, першою надрукованою на Чернігово-Сіверщині книгою вважають видану у 1646 р. Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким (на той час уніатським архімандритом в чернігівському Єлеському успенському

монастирі) у власній друкарні і “власним коштом” книгу “Перло многоценное” – збірку духовних статей і віршів, написаних українською мовою того часу з вміщеним на початку гербом княжат Корецьких і розгорнутою їм присвятою. Проте після смерті автора в тому ж році друкарня також припинила своє існування [5, с.269-271]. Наступна спроба облаштувати постійно діючу друкарню на Чернігово-Сіверщині була здійснена Лазарем Барановичем майже через тридцять років.

Запровадження друкарства в регіоні було нагальною необхідністю з огляду на ті зміни, які відбулись у структурі суспільства з появою нової політичної та інтелектуальної еліти. Освіта та друкарство були ефективними засобами утвердження певних легітимаційних завдань нової еліти. Як зазначає І. Бондаревська, інтелектуальна еліта по-різному усвідомлювала себе і своє завдання, але однаково була включена у процес розбудови і підтримання легітимаційних механізмів для політичної еліти і своєї діяльності [3, с.65]. Поступово утверджується думка про визначальну роль виховання й освіти у окресленні місця і ролі людини у суспільстві. Це, в свою чергу, призводить до зміни статусу і змісту освіти. “В результаті замість езотеричної спільноти книжників виникає рухлива і соціально непевна у своєму складі спільнота освічених, яких об’єднує загальний освітній тезаурус, цілком доступний для усіх бажаних” [3, с.65]. Саме до цієї спільноти належали Лазар Баранович та учені ченці, що входили до його оточення. Тож друкарство стає засобом технічної підтримки для нової освіти [3, с.65], а також для нових освітян та інтелектуалів.

Більшість дослідників звертають увагу й на суто прагматичні мотиви, які спонукали чернігівського владику до організації власної друкарні. Будучи талановитим автором, Баранович постійно стикався з труднощами при публікації власних творів. Спроби друкувати їх у друкарні Києво-Печерської лаври показали, що для цього потрібні значні кошти та багато часу. Так, першу свою велику працю, гарно ілюстровану збірку недільних казань „Меч духовний”, Баранович видав у друкарні Києво-Печерської лаври. Однак за друкування довелося дорого заплатити, до того ж, живучи постійно в Чернігівській єпархії, автор не мав змоги перевіряти коректуру та контролювати якість друку так, як йому хотілось би [4, с.240]. Ще більші проблеми Л. Баранович мав з виданням наступної своєї книжки „Труби словес проповідних”: лаврська друкарня зажадала надто високої платні за друк і Баранович спробував надрукувати свою книгу в Москві. У кінці січня 1669 р. він надіслав чолобитну до царя Олексія Михайловича, а у травні 1669 р.

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

звернувся до Симеона Полоцького з проханням посприяти виданню своєї книги в московській друкарні. Владика писав:

“Посылаю в типографию его царского величества, всемилостивейшего государя нашего, трубы на праздники нарочитые, с гербом его царского величества.<...> Очень бы я был доволен, если бы ты дал трубам моим такую надпись: поспеши, услыши меня (Псал.101, 3.) а оне вострубили бы нам, что старание и труды твоей пречестности содействовали успеху дела” [1, с.87].

Очевидно, втручання Полоцького не дуже зарадило справі, тож 14 грудня 1669 р. аналогічне прохання було направлено патріарху Іоасафу. 30 червня 1670 р. Баранович знову в листі до царя Олексія Михайловича нагадує про своє прохання. Одночасно подібні листи були направлені А.С. Матвееву та патріарху Іоасафу. 9 лютого 1671 р. Баранович знову пише листа царю і одночасно – гострого листа А.С. Матвееву. У відповідь Баранович отримав із Москви категоричну відмову і пропозицію видрукувати книгу у себе, хоча до листа і додано було 50 стоп паперу [18, с.541-750; 8, с.256-257]. Подібні труднощі чекали на Барановича і з друком його поетичної збірки “Лютня Аполлонова”, яку автор передав до Лаври. У листі до Варлаама Ясинського владика зазначає: “в Москве трубы не скоро трубят, а там Аполлон не играет; – в скуке нечем, в теперешнее бедственное время и меланхолии разогнать” [1, с.93]. Пізніше в листі до Інокентія Гізеля владика скаржився: “Аполлон мой пошел по следам *меча* и как они оба мечи, то не скоро дождутся *труб*” [1, с.115]. Незважаючи на те, що Баранович перебував у дружніх стосунках з лаврським архимандритом Інокентієм Гізелем, лаврська друкарня зажадала збільшення платні за вже видрукований твір. Це обурило чернігівського архієпископа. У листі до печерського намісника Антонія Радивиловського він скаржиться:

„Пишет ко мне твоя пречестность, что главная причина того, почему мой аполлон не выезжает из типографии, состоит в том, что его милость, отец архимандрит и соборная братия так порешили и передали моему аполлону, чтобы послать ко мне не тую, а счет. – Это подлинныя слова твоей пречестности; действительно, это главная причина, потому что силою заставляете и хотите, чтобы связанный аполлон сам выкупился” [1, с.118].

Іншим фактором, який спонукав архієпископа до заснування власної друкарні була нестача богослужбової літератури та підручників.

Очевидно, лаврська друкарня не могла задовольнити зростаючого попиту на такі книжки. Про великий попит на навчальну літературу свідчить і те, що владика упіймав свого друкаря С. Ялинського на шахрайстві саме з цими книжками (граматиками, часословцями, елементарями) які, очевидно, досить успішно продавалися [1, с.244].

Вірогідно, що до заснування власної друкарні Барановича спонукали і його колеги, які теж були зацікавлені у виданні власних творів. Всі ці обставини і призвели до того, що 1671 р. Баранович визнав за необхідне заснувати власну друкарню і доручив своєму писареві Семену Ялинському зайнятися цією справою.

Точна дата заснування друкарні у Новгороді – Сіверському невідома, проте рік заснування – 1674 досить переконливо випливає з листів Лазаря Барановича до Михайла Лежайського (середина 1674 р.), в яких Баранович скаржився на проблеми, які виникли при організації друкарні: “... так то мне услужил г. Семен: он несчастною типографиею своею непременно в гроб меня вгонит...” [1, с.192]. Пізніше, у 1675 р., у листі до того ж таки Михайла Лежайського Баранович пише: “Думал было прогнать меланхолию учреждением типографии; но и тут долгая проволочка завлекла только в печаль” [1, с.201].

У листопаді 1886 р. в “Київській старовині” (т. XVI) О.М. Лазаревський опублікував два документи, присвячені друкарні Лазаря Барановича та невеликий коментар до них. Цими документами стали “Пункти на спорядження друкарні” та лист Лазаря Барановича до гетьмана Івана Мазепи від 6 лютого 1689 р., в якому чернігівський владика пояснював причини тривалого майнового конфлікту з друкарем Семеном Ялинським і ґрунтовно висвітлював обставини заснування друкарні [11, с.571-579]. Згідно з “Пунктами”, Баранович виділив на спорядження друкарні чотири тисячі золотих, проте Семен Ялинський кошти витратив, але налагодити роботу друкарні не зміг. Натомість він висунув перелік умов, на які владика вимушений був погодитись, очевидно, не маючи іншої кандидатури на посаду друкаря. Ялинський вимагав, щоб всі необхідні матеріали для книгодрукування – залізо, бронза та інші метали для відливки літер, смоли, олія, дрова, вугілля тощо – купували за рахунок владика або надходили з його володінь. Угода передбачала умови оплати праці працівників та навіть платню за простої через нестачу роботи. Крім того, Ялинський вимагав залишити за собою реалізацію книжок та надати йому млин, а також закріпити за його нащадками в разі їхнього бажання посаду друкаря. Поза тим Ялинський так і не зміг поліпшити якість роботи друкарні тож згодом

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

Баранович запросив на цю роботу іншого майстра – Лукаша з Вільни, який невдовзі помер, однак встиг налагодити книгодрукування в Чернігівській друкарні [1, с.244-245]. Проте, конфлікт чернігівської кафедри з Семеном Ялинським тривав і надалі – у 1701 р. Ялинський вів тяжбу вже з новим чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем [5, с.279].

Окремою проблемою історії новгород-сіверської друкарні є питання книгодрукування. Грунтовне дослідження С.А. Клепікова, присвячене діяльності новгород-сіверської друкарні, було ініційоване, як зазначає сам автор, необхідністю повного наукового опису всіх видань російських друкарень (без урахування мови) XVI–XVII ст. Про необхідність такого видання майже одночасно в 1925–1927 рр., незалежно один від одного, заговорили С.І. Маслов у Києві та С.А. Клепиков у Москві. Ними була розроблена тотожна в загальних положеннях, але різна в деталях інструкція опису слов'янських стародруків. [8, 9, 12] Як експеримент у застосуванні нової методики була обрана друкарня Лазаря Барановича у Новгороді-Сіверському. Нетривале існування друкарні (1674–1679 рр.), невеликий асортимент видань, плутанина в бібліографіях видань чернігівської і новгород-сіверської друкарень – все це сприяло вибору саме цієї друкарні як дослідного зразка [8, с.255]. В опис було включено 19 видань, з яких сім відомі лише в одному примірнику, а два – в одному повному примірнику. Серед видань, відомих з літературних джерел, С.А. Клепиковим були описані всі, крім одного: О. Бучинський “Чигирин прикордонне місто ...”, віднайти яке авторові не вдалося [8, с.256]. У цій роботі С.А. Клепиков переконливо довів, що з тридцяти чотирьох видань, які приписувалися паралельно чернігівській та новгород-сіверській друкарням, до новгород-сіверських належать лише двадцять, дев'ятнадцять з яких зберігалися у сучасних досліднику книгозбірнях. Появу псевдо-чернігівських видань С.А. Клепиков пов'язував з хибним датуванням дефектних екземплярів, які знаходилися в колекції Ундольського та інших книгозбірнях [8, с.261-270].

До найцікавіших видань новгород-сіверської друкарні належать “Filar wiary u Grunt prawdy” (1675), “Nowa miara, starey wiary” (1676) “Ksiega smierci” (1676) Лазаря Барановича, “Rozmowa bialocerkiewska” (1676), “Stary kosciol zachodni” (1678), “Labeledz z piorami swemi” (1679) Іоаннікія Галятовського, “Чуда пресвятой и преблагословенной девы Марии” (1677) Димитрія Туптала. Богослужбових книг в новгород-сіверській друкарні видано всього дві – Псалтир (1675) та Анфологійон (1678).

Діяльність чернігівської друкарні відображена в дослідженнях Т.Н. Каменєвої [5, 6, 7]. Авторка проаналізувала і описала всі видання чернігівської друкарні, які зберігалися в книгосховищах Москви, Петербургу, Києва та Чернігова, ґрунтовно дослідила засоби та кошти, які були в розпорядженні друкарні, а також орнаментику й ілюстрації чернігівських видань. Вона зазначає, що протягом перших двадцяти років свого існування чернігівська друкарня здійснила більше сорока видань. При цьому кількість книжок світського характеру значно перевищувала кількість духовної літератури. Більшість богослужбової літератури на першому етапі своєї діяльності чернігівська друкарня видавала в малому форматі; не видано жодного Євангелія чи Апостола.

Крім творів самого Лазаря Барановича, в чернігівській друкарні виходили твори Іоанникія Галятовського, Димитрія Туптала, панегірики ризним особам. Книги друкувалися польською, церковнослов'янською та українською мовами. Всі видання оформлювалися згідно з прийнятими в українських друкарнях традиціями. По краю титульного аркуша, як правило розташовувалася гравійована рамка, згодом гравійовані весь аркуш, на звороті вміщувалися зображення Троїцько-Іллінського монастиря, в якому знаходилася друкарня. Іноді на звороті вміщувався герб особи, якій присвячувалася книга. Текст прикрашався заставками, ініціалами, гравійованими переважно на дереві.

Важливо зазначити, що протягом XVII ст. як новгород-сіверська, так і чернігівська друкарні були практично позбавлені цензури, оскільки чернігівська єпархія отримала ставропігію від Константинопольського патріарха і не залежала від київського митрополита. Єдиним цензором виступав чернігівський архієпископ. Він же і визначав, що саме слід друкувати. Такий стан речей зберігався і впродовж перших двох десятиліть XVIII ст.

Серед видань чернігівської друкарні, які датуються останньою чвертю XVII ст., можемо назвати твори Лазаря Барановича “Notiy pieć Ran Chrystusowych pieć” (1680), “W wieniec Bozey matki SS Oycow Kwiatki” (1680), “Carica nieba I zemie preczistaja Diewa Marija” (1683) “Багодать і истина” (1683); твори Іоанникія Галятовського “Alphabetum rozmaitym heretykom” (1681), “Alkoran Machometow” (1683), “Funadamenta na ktorych lacinnicy iednosc Rusi z Rzymem funduią” (1683), “Трехи rozmaитии во кратце написанные до сповідника и до исповедаючагося належат” (1685), “Боги поганские в болванах мешкаючи духове злыи” (1686), “Души людей умерлых” (1687); Димитрія Туптала “Руно орошенное” (1683) та ряд інших творів. Серед останніх особливе

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

місце займають панегірики. Протягом останньої чверті XVII ст. їх було надруковано сім. Панегірик, піднесений Л.Барановичу від робітників “кунтушу друкарського”, був написаний Іваном Величковським; інший панегірик Барановичу належить перу Лаврентія Крщоновича. Панегірик Варлааму Ясинському, з приводу призначення його архимандритом Києво-Печерської лаври, належить перу Стефана Яворського, панегірик Б.П. Шереметьєву, з приводу перемоги над турками, написав Петро Терлецький. У 1688 р. в чернігівській друкарні вийшла книга “Дари Духу святого”. По суті це панегірик царівні Софії Олексіївни, автором якого був Іван Богдановський, вчитель Данила та Якова Перехрестів, синів охтирського полковника Івана Перехреста, “гщанієм” яких книга була видрукувана в Чернігові [5, с.244]. Ще один панегірик присвячений Івану Мазепі, який тоді був на вершині слави, що його автором був Петро Армашенко.

Таким чином, діяльність чернігівської та новгород-сіверської друкарень стала одним з важливих чинників культурного розвитку Чернігово-Сіверщини в другій половині XVII ст. Запровадження друкарства в регіоні сприяло вирішенню легітимаційних завдань нової української інтелектуальної еліти, особливо тієї її частини, яка гуртувалася навколо чернігівського архієпископа. Діяльність культурного осередку, що діяв тут протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст., і який залишив помітний слід в різних сферах культурного життя українського суспільства, також значною мірою пов’язана з друкарством і з особами, причетними до видавничої діяльності.

Джерела та література

1. *Баранович Лазарь*. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865.
2. *Білецький П.О.* Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. – К.: Мистецтво, 1981.
3. *Бондаревська І.А.* Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII століть. – К.: Парапан, 2005.
4. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002.
5. *Каменева Т.Н.* Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) // Проблемы источниковедения. – Вып. VIII. – М., 1959. – С.267-313.
6. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Гос. библиотеки СССР им. Ленина. – Т.3. – М., 1959. – С.224-383.

7. *Каменева Т.Н.* Орнаментака и иллюстрации Черниговских изданий XVII–XVIII вв. // Книга. Исследования и материалы. – Вып. 29, 1974. – С.171-181.

8. *Клепиков С.А.* Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Исследования и материалы. – сб.8. – 1963. – С.255-278.

9. *Клепиков С.А.* До методології описування славянських стародруків // Бібліологічні вісті. – 1928, – ч.І.

10. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.

11. *Лазаревский А.* Два документа к истории Черниговской типографии // Киевская старина. – т.XVI. – листопад. – 1886. – С. 571-579.

12. *Маслов С.І.* Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII вв. // Бібліологічні вісті. – 1925, – ч.1-2.

13. *Масол Л.* До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – №1. – С.28-34.

14. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.

15. *Степовик Д.В.* Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. – К., 1975.

16. *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. – К., 1986.

17. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII века. – Вып.І. Лазарь Баранович. – Х., 1885.

18. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899.

Дмитро Семко (Київ, Україна) Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні у другій половині XVII ст. за епістоляріями та історіографією

У статті здійснено спробу простежити деякі аспекти розвитку друкарства як складової розвитку культурних процесів на Чернігово-Сіверщині в другій половині XVII ст. Діяльність чернігівської та новгород-сіверської друкарень розглядається в контексті вирішення легітимізаційних завдань нової української інтелектуальної еліти, особливо тієї її частини, яка гуртувалася навколо чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

Ключові слова: архієпископ Лазарь Баранович, Чернігово-Сіверщина, епістолярні джерела, друкарство

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*) **Некоторые аспекты деятельности Чернигово-Северской типографии во второй половине XVII в. по эпистолярным и историографии**

В статье делается попытка проследить некоторые аспекты развития книгопечатания как составной части культурных процессов на Чернигово-Северщине во второй половине XVII в. Деятельность черниговской и новгород-северской типографий рассматривается в контексте решения легитимационных задач новой украинской интеллектуальной элиты, особенно той её части, которая объединялась вокруг черниговского архиепископа Лазаря Барановича

Ключевые слова: архиепископ Лазарь Баранович, Чернигово-Северщина, эпистолярные источники, книгопечатание

Dmytro Semko (*Kyiv, Ukraine*) **Some aspects of activity of Chernihovo-Sivershchina printing-house in the second half of the 17th century on epistolarian-materials and historiography**

In article attempt to track some aspects of development of publishing as component of cultural processes on Chernihovo-Sivershchina in the second half of the 17th century. Activity of chernihov's and novgorod-siversk's printing houses is considered in a decision context legitimate problems of the new Ukrainian intellectual elite, especially that its part which united round the Chernihov archbishop Lazar Baranovych.

Key words: archbishop Lazar Baranovych, Chernihovo-Sivershchina, epistolary sources, book-printing